

Олена Герасименко

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ ПІД ЧАС СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

У публікації зроблено спробу розкрити особливості переселенської політики на Лівобережній Україні в часи проведення століпінської аграрної реформи.

Ключові слова: століпінська аграрна реформа, переселення, Лівобережна Україна, Сибір, Далекий Схід, Середня Азія, Північний Кавказ.

Століпінська аграрна реформа не була випадковою. Вона впливала із тогочасних економічних та історичних умов, які вимагали створення нової законодавчої бази. В основі аграрної реформи лежали такі складові частини, як дозвіл селянам отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Північного Кавказу тощо. Саме останній складовій і присвячується ця стаття. Актуальність даного повідомлення ґрунтується на певній однобокості історичного та економічного аспектів вивчення століпінської аграрної реформи, де основна увага приділяється розгляду питання, пов'язаного перш за все з виходом селян з общини і закріпленням за ними землі у приватну власність. При цьому в тіні залишаються не менш важливі проблеми, пов'язані з переселенням селян на «нові землі». Здавалося б, що за сто років, які минули після самої реформи, всі аспекти даного питання вже мають бути дослідженими. Але, на жаль, і досі історія переселенської політики на Лівобережній Україні під час століпінської аграрної реформи не стала окремим предметом вивчення.

Серед перших дослідників згаданої вище проблематики можна назвати О. Кауфмана, І. Ямзіна, А. Яхонтова [1; 2; 3]. У роботах цих авторів містяться матеріали про урядові заходи по організації переселенського руху в Російській імперії. Результати переселення селян до Сибіру знайшли відображення у праці В. Дашевича [4]. В 30 – 40-х роках ХХ століття побачили світ монографії О. Погребінського і Ф. Лося [5; 6], в яких значна увага була приділена висвітленню питання переселення селян з України до Сибіру в часи століпінських перетворень. У роботі Л. Склярєва [7] докладно висвітлено політику царського уряду з переселенської проблеми наприкінці ХІХ століття та зміни його підходів до переселення на початку ХХ століття і особливо після 1905 року. Багато уваги приділяється автором не тільки самому процесу переселення, але і його причинам, урядовій пропаганді переселення, організації побуту переселенців на місцях виселення тощо. Ґрунтовною можна назвати монографію С. Дубровського [8]. В 70 – 80-х рр. ХХ ст. виходить ряд статей українських вчених В. Кабузана, Н. Проскури, М. Якименка та ін. [9; 10; 11; 12; 13], в яких висвітлювалися процеси організації переселенського руху селян з українських губерній, побуту переселенців, труднощі їхнього влаштування на нових місцях. У статтях дослідниці Н. Проскури [10] міститься аналіз селянських переселень та соціально-економічних наслідків аграрної реформи в межах Харківської губ. Безпосередньо вивченню історії переселення селян України на Схід Російської імперії присвячені кандидатська та докторська дисертації М. Якименка [14; 15]. Це — перші дисертаційні дослідження, які окремо розглядають роль саме українського селянства в колонізації Сходу Російської

© Герасименко Олена Володимирівна — кандидат історичних наук (кафедра українознавства Чернігівського державного інституту економіки та управління).

імперії, роз'яснюють причини та наслідки того величезного переселенського руху з України і його роль у столипінській аграрній реформі. Особливості переселення селян Харківщини під час проведення столипінської аграрної реформи були проаналізовані В. Майстренком [16]. У 2005 році на сторінках «Сумської старовини» була опублікована стаття С. Раєвського, який також звертається до питання переселенського руху на Лівобережній Україні на поч. ХХ ст. [17]. Як свідчить представлений вище огляд літератури, увагу дослідників здебільшого привертало проведення переселення в масштабах усієї Європейської Росії. В той же час хід, особливості та реалізація переселенської політики окремо на Лівобережжі, за винятком декількох публікацій, висвітлені далеко не достатньо. Тому мета даного повідомлення полягає у висвітленні переселенської політики під час столипінських аграрних перетворень саме на Лівобережній Україні.

Суть переселенської політики взагалі полягала в тому, щоб насамперед задовольнити бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння. В даному ж випадку царизм прагнув не допустити повторення попереднього масового селянського руху і таким чином дещо розрядити соціальну напругу на селі. Крім цього, уряд передбачав розширити посівні площі за рахунок неосвоєних просторів ряду окраїнних регіонів, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, поліпшити соціально-економічні умови життя селян, а також усунути той земельний голод, який мав місце в густонаселених районах, особливо в Україні. Бездоказовим можна вважати твердження дослідника переселенського руху Л. Склярова, який у своїй роботі вказував на те, що, організовуючи переселення селян до Сибіру, царський уряд переслідував виключно політичні цілі [7]. Насправді, переселення диктувалося й економічними вимогами того часу, а політичні цілі лише доповнювали його економічну необхідність.

Переселення селян готувалося як економічно, так і організаційно, задовго до реформи. Ще у 1896 р. при міністерстві внутрішніх справ було створено спеціальне переселенське управління, яке багато зробило для вивчення районів, призначених для переселень. До них споряджалися наукові експедиції, які мали вивчити й оцінити можливість для проживання. До 1911 р. спеціалісти діагностували 10 млн. дес. землі, в тому числі 5 млн. — на Далекому Сході. З цих земель тільки 2 млн. дес. були визнані придатними для землеробства [18, с. 39]. У березні 1906 р. з'явилась інструкція «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», яка заохочувала до переселення можливістю отримати кредит та пільги на проїзд залізницею, збільшенням земельного фонду для переселенців у Сибіру та Середній Азії [10, с. 100]. Цей документ став реакцією уряду на полтавсько-харківське повстання селян 1902 р. З цього приводу міністр внутрішніх справ В. Плеве писав, що «настоящее дело началось вследствие заявления полтавского губернского начальства о настоятельной необходимости прийти путём переселений на помощь сельскому населению Полтавской губернии и этим путём улучшить быт его малоземельной части» [19, с. 161]. На засіданні Комітету Сибірської залізниці 15 січня 1903 р. Микола II заявив про найшвидше розв'язання всіх проблем, пов'язаних з переселенням малоземельних та безземельних селян у межах Європейської Росії. На основі цього указу міністерство внутрішніх справ склало проект нових правил щодо переселення. Вони передбачали матеріальну допомогу тим селянам, які мешкали в малоземельних губерніях і які бажали переселитися. В цьому проекті йшлося також про необхідність скасування ст. 13 закону від 13 липня 1889 р., яка передбачала «безвозмездную передачу обществу земельных наделов переселяющихся крестьян в связи с улучшением землепользования остающегося на местах населения и увеличением земельного обеспечения наиболее нуждающихся в том домохозяйств за счёт освобождающихся за уходом переселенцев наделов» [19, с. 161]. Зрозуміло, що не кожен селянин, який бажав переселитися, мав можливість це зробити. Багатьох не влаштував той факт, що землю не можна було продати, а як правило, переїздити хотіли ті, які були і без того бідними.

Указ від 9 листопада 1906 р. дав змогу селянам при переселенні продавати закріплену в приватну власність землю, а отже, сприяв активізації переселенського руху,

особливо з районів аграрного перенаселення. Помітну роль відіграла і пропаганда переселення та обіцянки уряду допомоги переселенцям грошовим кредитом. Майже відразу після указу 1906 р. уряд дав розпорядження щодо впровадження ряду заходів з метою переселення селян. Так, наприклад, для зазначення відведених для переселення земель та полегшення умов переселення, переселенським управлінням було видано цілий ряд дешевих довідників з докладними картами місць переселень. Такі видання були розіслані по губерніях. Були вжиті заходи для забезпечення відновлення переселенського руху за Урал та спрощено видачу переселенцям дозволу на пільговий залізничний переїзд [20]. Нарешті, переселенцям скасовували всі недоїмки. Вони на 5 років звільнялися від казенних, земських податків і на три роки — від військової служби [21, с. 496]. Хоч і невеликими були ці пільги, але сприяли тому, що все більше сільських бідняків вирушало шукати кращої долі на «новій землі». У 1898 — 1904 рр. безземельних і малоземельних (до 4 дес. на дворі), що переселилися лише з Харківщини, було 52%, а вже у 1906 — 1908 рр. — 72,8% їх загальної кількості [10, с. 101]. До того ж при Державній думі була створена особлива переселенська комісія. У 1907 р. в Харкові відбувся земський з'їзд, де також вирішувалися питання про сприяння переселенню селян. Після з'їзду була створена й обласна земська переселенська організація, яка об'єднувала Полтавську, Харківську, Воронезьку та ряд інших губерній.

Н. Проскура вважає, що робота цієї організації зводилася в основному лише до розповсюдження спеціальної літератури про земельні фонди та до збирання даних про переселення [10, с. 100]. Ми з цим не можемо повністю погодитися, оскільки ця організація займалася ще й тим, що мала своїх агентів, які вивчали місця заселення й інформували про придатні для заселення території. Крім того, ця організація допомагала переселенцям з малоземельних районів відшукувати кращі місця, займалася розподілом вільних ділянок між ними [18, с. 40]. Переселенське управління направляло губернаторам циркуляри, в яких за згодою міністерства шляхів сполучення доводився загальний план і терміни відправлення переселенців з кожної губернії за особливими чергами в залежності від місцевості, куди вони прямували.

З кінця 1907 р. при міністерстві шляхів сполучення почали регулярно скликатися міжвідомчі наради, де розглядалися правила перевезення переселенців залізницею, лікарняно-санітарного нагляду за їх рухом, інструкції чиновницькому та залізничному персоналу, який обслуговував переселенський рух [18, с. 41]. Як бачимо, на папері переселенська політика уряду виглядала достатньо пристойно. Хоча в реальному житті все було набагато складніше. Адже перш ніж вирушити на нові землі, селянам доводилося долати чимало труднощів: то неохайно оформлялася документація, то не було потрібних підписів, печатки тощо. В Ізюмському та Сумському повітах Харківської губ. траплялися випадки, коли місцеві органи влади взагалі не видавали переселенцям посвідчень для проїзду залізницею за дешевим тарифом [10, с. 101]. Урядову грошову допомогу, зовсім незначну, отримати також було важко. Переселенці повідомляли про те, що позичку видавали невеликими частинами, а щоб її отримати, витрачалося багато часу. Іноді оголошувалось, що видаватимуть по 150 руб., а видавалося тільки по 100 руб. і навіть менше [10, с. 101]. Умови, в яких переселенці їхали на нові місця, переважно були вкрай незадовільними. Як зазначала полтавська газета «Колокол», залізниці не встигали перевозити всіх бажаючих виїхати до Сибіру навіть у товарних вагонах [22]. Влада надавала переселенцям право на безкоштовний проїзд до Сибіру з сім'єю у вагонах IV класу. Як зазначав власний кореспондент газети «Рада», вагони IV класу це — звичайні товарні вагони з написом «40 людей, 8 коней» [23]. Однак, навіть такі страшні умови переїзду не зупиняли селян у бажанні «шукати щастя в Сибіру». Всі вищезгадані труднощі викликали велике невдоволення переселенців.

Незадоволені були селяни не тільки умовами переїзду, але й якістю землі, яку надавав їм уряд у Сибіру. Хоча землю переселенцям надавали в достатній кількості, однак не завжди вона була належної якості. Як повідомляв кореспондент газети «Рада»: «переселенці с. Демки Золотоніського повіту Полтавської губ. отримали великі ділянки землі, але якість її була вкрай поганою» [24]. Незважаючи на це,

переселення було в розпалі. Селяни щиро вірили, що на новому місці вони зможуть зажити краще, бо залишатися на батьківщині ставало дедалі складніше. Головною причиною, яка змушувала селян переселятися до Сибіру, земські діячі називали швидке зростання сільського населення при помітному зменшенні кількості землі у нього і низькому рівні господарської техніки [10, с. 100]. У 73,1% усіх надісланих у 1909 р. до переселенського відділу анкетних відповідей зазначалося, що основними причинами переселення було безземелля або малоземелля. Це підтверджують дані таблиці 1.

Таблиця 1 [25, с. 46]

**Землеволодіння переселенців з Лівобережжя
в період столипінської аграрної реформи**

Губернії	Господарства від 0 до 3 дес.	Господарства, від 3 до 10 дес.	Господарства, більш як 10 дес.	Господарства, землеволодіння яких невідоме
Харківська	62,0%	33,2%	4,3%	0,5%
Полтавська	72,4%	17,4%	3,0%	7,2%
Чернігівська	52,9%	34,9%	4,4%	7,8%

Дані таблиці 1 свідчать, що перша категорія переселенців від 0 до 3 десятин становила у трьох лівобережних губерніях переважну більшість. Якщо взяти до уваги категорію від 3 до 10 дес., то її теж не можна вважати благополучною, бо 4 або навіть 5 дес. не всюди були достатньою нормою для земельного забезпечення. Таким чином, переселилися в основному безземельні або малоземельні селяни. Останні вважали переселення єдиною можливістю для подолання земельної скрути.

Одну з причин важкого життя селян яскраво ілюструє їх лист із Чернігівської губ., надрукований у «Киевских вестях» 25. 11. 1908 р. «Голодом запахло у нас в уезде, — говорилося у ньому, — рожь уродилась наполовину меньше обычного, гречиха совсем пропала. Овёс и ячмень уродились средне, но у нас их сеют самое незначительное количество. Сена собрали на треть меньше, чем в прошлом году, а между тем, скот стал на корма с конца сентября. Крестьяне уверяют, что тот корм, которым должны кормить скот до Рождества, уже съеден. Цены на скот, при нынешней дороговизне денег и недостаточности оборотных средств, неизмеримо низки. Так, корова, стоившая раньше 30 — 40 руб., идёт теперь за 20 — 18 руб., овцы вместо 4 — 3½ руб., по 1.50 — 1.25 коп. А лошади! На них положительно пришёлся перевод. По словам одного жителя м. Седнева, занимавшегося выделкою шкур, на каждом торгу, которые бывают 2 раза в неделю, покупается по 80 — 100 лошадей, по 3 руб. за штуку. «Красильщики» («кожедёры») подняли таксу за сдирание кожи с 15 копеек до 20—25 коп. с головы, в виду обилия работы. Цены на мясо в Чернигове упали с 13—12 коп. до 10—9 коп., а на молоко до 5 коп. Муку никак нельзя ни занять, ни купить по сёлам» [26, арк. 2]. Як бачимо, однією з причин переселенського руху з районів Лівобережжя в 1908-1909 рр. можна назвати неврожай, після якого настав справжній голод. Урядова допомога потерпілим від неврожаю в українських губерніях була мізерною і не могла врятувати становище. Щоб урятувати Чернігівщину від голоду, потрібно було 25 млн. руб., тоді як урядова допомога становила 1,6 млн. руб. [25, с. 47]. Подібним було становище й у багатьох інших районах Лівобережної України.

Для переїзду до Сибіру українським селянам необхідно було продавати все своє особисте майно, худобу, якщо така була, хату та землю. Отримували вони за це мізерні кошти. Так, за даними Селянського банку, одна десятина надільної землі в Чернігівській губернії коштувала від 50 до 230 руб., в Харківській відповідно — 70 — 255 руб., в Полтавській — 230 — 240 руб. Середня продажна ціна десятини оранки у черезсмужному володінні була 120 руб. 70 коп., а у ділянковому володінні — 178 руб. 50 коп. При середній вартості надільної землі 100 руб. за десятину бідняцьке господарство, яке мало 2 - 3 дес., могло отримати за свій наділ 200 — 300 руб. Таким чином, на руках у переселенців перед від'їздом залишалося приблизно 400—500 руб.

Коли ж вони приїздили на нові землі, в них залишалося приблизно 200 руб. [27, с. 138]. Наприклад, селянин с. Преображенського Куп'янського повіту Харківської губ. у своєму листі односельцям зазначав, що після прибуття на місце переїзду та купівлі хати й пари коней, грошей в нього залишилося тільки 80 руб., а заробітків не було [28]. Після таких листів від односельців, деякі селяни відмовлялися від переселення, але в більшості випадків незадовільні умови проживання на батьківщині змушували їх не зважати на всі ці негаразди. Задля переселення селяни згодні були продавати все своє майно майже за безцінь. Саме так, наприклад, характеризують кореспонденти «Сибирских отголосков» у 1908 р. продаж землі переселенцями з Чернігівської губ. Заможні селяни, користуючись нагодою, скуповували землі у тих селян, які готувалися до переселення, за 70, 50, і навіть за 30 руб. за десятину, коли нормальна її ціна при продажу становила 250 — 300 руб. за дес. [26, арк. 2]. Але не всі переселенці погоджувалися на продаж своєї землі. Були й такі, що здавали її в оренду. Господарства, які не продавали своїх наділів, відносилися до середняцьких, бо бідняки не змогли б переселитися без продажу всього свого майна, в тому числі й землі. Так, в Чернігівській губ. в 1907 - 1908 рр. продали свої наділи 74,7% всіх переселенців [27, с. 139], що свідчить про їх вкрай низький життєвий рівень.

Незважаючи на вищезгадані труднощі, хвиля переселенців з Лівобережжя до 1910 р., як видно з даних таблиці 2, постійно зростала.

Таблиця 2 [25, с. 44]

Кількість переселенців з Лівобережжя до Сибіру в 1906 — 1912 рр.

Губернії	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	Всього
Полтавська	9278	30115	52016	52801	31985	14541	7723	198549
Чернігівська	9589	45940	47680	28697	14595	7417	3740	157658
Харківська	8323	16489	32386	29203	23695	10614	6828	127538
Разом	27190	92544	132082	110701	70275	32572	18291	483745

Усього за 1906 — 1912 рр. на сибірські простори виїхало близько півмільйона лівобережних селян (або 20% всіх загальноросійських переселенців). Пік переселенського руху припадає на 1908 р., коли батьківщину покинуло 132082 чол., або 27,3%. Таку активність ми пов'язуємо, насамперед, з неврожайним 1908 р. На першому місці за 1906 — 1912 рр. за кількістю вибулих була Полтавська губ., звідси виїхало понад 198549 осіб, або 41%. На другому — Чернігівська губ. — відповідно 157658 осіб, або 32,6%, а на третьому — Харківська губ. — 127538 осіб, або 26,4%. Але постійні звістки від переселенців про недостатню кількість та погану якість землі, незадовільні умови переселення, недостатність урядової допомоги призвели до того, що переселенська хвиля почала потроху спадати. Помітний спад переселенського руху, як видно з даних таблиці, припадає на 1911 р. Це пояснюється кількома обставинами. Передусім, як не дивно, землевпорядні служби «на новій землі» не встигали відводити земельні ділянки й багатьом пропонували не підготовлені для поселень місця. Збільшенню переселень у Сибір сприяла й своєрідна ейфорія, чутки про те, як просто і досить швидко можна розбагатіти в казково щедрому Сибіру. Коли ж дійсність виявлялася зовсім протилежною, легковіри швидко розчаровувалися і поверталися назад. Звичайно, відіграв свою роль неврожай 1911 р. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих осіб, а найперше — труднощі з облаштуванням, з якими зіткнулися переселенці на перших порах [29, с. 90]. Однак не будемо забувати й про те, що не всіх селян простори Сибіру зустрічали суворо. Були й задоволені переїздом. Природні умови дозволяли їм успішно займатися тваринництвом, особливо у північних районах Західного Сибіру. Швидкому росту сибірського маслоробства сприяло як зростання виробництва

товарного молока в селянських господарствах, так і розквіт кооперації, виникнення щільної мережі маслоробних артілей. Варто зауважити, що рівень розвитку кооперації в Сибіру був досить високий. Сибір був багатим і вільним. Община зберігала тут найкращий спадок, ідею соціального захисту, колективізм і була звільнена від «рівності злиднів». Внаслідок освоєння земель Сибір став розвинутим регіоном виробництва землеробської продукції. Через Сибірську магістраль, у будівництві якої брали участь переважно вихідці з України, в 1913 р. було перевезено на внутрішній і зовнішній ринки близько 50 млн. пуд. зерна. На сибірських землях збирали в середньому 300 пуд. зернових із десятини, а пуд найкращої пшениці коштував 50 коп. [29, с. 89].

Напередодні Першої світової війни у 1914 р. в Росію приїздила з Німеччини урядова комісія для вивчення результатів реформи, яку очолив професор Аугаген. Після того, як комісія побувала у ряді губерній Російської імперії, в Берлін було відправлено звіт, в якому основний висновок був таким: «по завершенні земельної реформи війна з Росією буде не під силу ніякій державі» [30, с. 162]. Ці слова Аугагена переконливо свідчать про те, що реформа мала позитивні зрушення, які можна було побачити навіть неозброєним оком.

Завдяки переселенському рухові були досягнуті вагомні результати в економічному і соціальному розвитку, насамперед Сибіру. За 1906 — 1913 рр. посівні площі регіону збільшились на 80% [29, с. 89]. Це, в свою чергу, сприяло зниженню гостроти земельного питання в центрі імперії, в тому числі й в Україні. Всього за 1906 — 1912 рр. на сибірські простори виїхало 483745 лівобережних селян. У результаті переселення вивільнилася земля в густонаселених районах України, яку одержали односельці вибулих. На превеликий жаль, реформі не судилося завершитися динамічно, вона залишилася незавершеною через низку обставин і була призупинена постановою Тимчасового уряду 28 червня (11 липня) 1917 р.

1. Кауфман. А. А. Переселение и колонизация. — СПб., 1905. — 348 с.
2. Ямзин И. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. — К., 1912. — 198 с.
3. Яхонтов А. П. Переселение и колонизация. — Харьков, 1925. — 105 с.
4. Дашевич В. Переселение в Сибирь. — СПб, 1912. — 84 с.
5. Погребінський О. Столипінська аграрна реформа на Україні. — Одеса: Пролетар, 1931. — 127 с.
6. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. — Вип. 11. — К., 1944. — 140 с.
7. Скляров Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. — 588 с.
8. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963. — 398 с.
9. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850 — 1916 рр. // Український історичний журнал. — 1971. — №2. — С. 65 — 70.
10. Проскура Н. Л. Переселення селян з Харківської губернії у роки столипінської аграрної реформи // Український історичний журнал. — 1973. — №6. — С.98 — 105.
11. Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906 — 1913 рр.) // Український історичний журнал. — 1974. — №7. — С. 32 — 42.
12. Якименко М. Я. Міграції українського селянства (1861 — 1905 рр.) // Український історичний журнал. — 1982. — № 9. — С. 61 — 71.
13. Якименко Н. А. Аграрные миграции в России (1861 — 1917 гг.) // Вопросы истории. — 1983. — №3. — С. 17 — 31.
14. Якименко Н. А. Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906 — 1913 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. (07.00.02). — К., 1977. — 30 с.
15. Якименко Н. А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861 — 1917 гг.). Автореф. дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. / КГУ им. Т. Г. Шевченко. — К., 1989. — 36 с.

16. Майстренко В. С. Переселення селян Харківської губернії до Сибіру в роки Столипінської аграрної реформи // Вісник Харківського державного університету. — 1997. — № 396: Історія. — Вип. 29. — С. 79 — 87.
17. Расвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX — початку XX ст. // Сумська старовина. — 2005. — №XV. — С. 144 — 151.
18. Шмелев Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. — М.: Наука, 2000. — 255 с.
19. Степунин В. А. Из истории переселенческой политики самодержавия в начале XX века // История СССР. — 1960. — №5. — С.161–164.
20. Киевлянин (Киев). — 1906. — 29 мая.
21. Історія селянства Української РСР: У 2-х Т. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1967. — 552 с.
22. Колокол (Полтава). — 1906. — 26 апреля.
23. Рада (Київ). — 1907. — 6 ноября.
24. Рада (Київ). — 1907. — 27 октября.
25. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. — Одеса: Пролетар, 1931. — 127 с.
26. Державний архів Російської Федерації у м. Москві. — Ф. 102. — Д-4. — 1908. — Оп. 117. — Д. 85. Ч. 1. Дело Департамента полиции об аграрном движении в Черниговской губернии. — 27 марта 1908 г. — 14 ноября 1908 г. — 3 арк.
27. Белявская Л. Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке / В кн.: Особенности аграрного строя России в период империализма. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — С.135 — 146.
28. Рада (Київ). — 1907. — 29 липня.
29. Панченко П. П., Марчук В. А. Аграрна історія України. — К.: «Знання», 2000. — 343 с.
30. Рыбас С. Ю., Тараканова Л. В. Реформатор: Жизнь и смерть Петра Столыпина. — М.: Недра, 1991. — 204 с.

В статье сделана попытка раскрыть особенности переселенческой политики в Левобережной Украине во время проведения столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: столыпинская аграрная реформа, переселение, Левобережная Украина, Сибирь, Дальний Восток, Средняя Азия, Северный Кавказ.

An attempt to explore the peculiarities of migration politics in Left bank Ukraine during the conducting of Stolypin's agrarian reform has been made.

Key words: the Stolypin's agrarian reform, migration, Left bank Ukraine, Siberia, Far East, Central Asia, Northern Caucasus.

